

Bretainia eta bretoiera iraultza frantsesean zehar

Ronan Tremel

Bretainia, *Breizh* bretoieraz, Europako mendebaldean kokaturik dauden sei nazio zeltikoetarik bat da: Irlanda, Eskozia, Man irla, Gales eta Kernow (Cornwall/Cornouailles). Gaur egun Frantziako eskualde administratibo bat da, lau departamentutan zatitua: Côtes-du-Nord (22), Finistère (29), Ille-et-Vilaine (35) eta Morbihan (56). Bostgarren bat —Loire-Atlantique (44) hain zuzen— Pays de Loire eskualdearen menpean geratzen da. Hizkuntza ofiziala frantsesa da. Bretoiera Bretainiaren mendebaldeko landetan (Bretainia Beherean) hitz egiten da batez ere oraindik.

Bretainia autonomoa eta errebolataria

Bretainiak 1532an galtzen du bere independentzia, nazioarteko hitzarmen batean Frantziari elkartzea sinatzen duenean. Baldintzak argi eta garbi ezartzen dira hitzarmen horretan: Bretai-

niak bere finantz autonomia gordeko du, eta ez du inolako inposiziorik jasango aldez aurretik Britainiako Estatuari eskatu eta hauek onartzen ez badute; justizi mailan, jurisdikzio bretoiak mantentzen dira eta inork ezin izango du auzitan ihardun Bretoniatik kanpo, Parlamentuak —legezko instantzia gorenak hain zuzen— erabaki ezean; erregek izendaturiko elizgizonak Bretoien artean soilik izango dira aukeratuak; azkenik, Bretoiak ez dira armak erabiltzera behartuak izango Britainiaz kanpo.

Frantziako erresumak, ordea, berehala traizionatuko ditu bere konpromezuak eta Iraultza bitartean gelditzen diren bi mende t'erditan zehar bere lurraldearen mendebaldeko zati honen gain bere boterea inposatzen saiatuko da, autoritate gehiago edo gutxiagorekin.

Erret urratzeak asko eta desberdinak izango dira: bretoieraz mintzatzen den Britainia Beherean adibidez, XVIII. mendean, zazpi apezpiku bretoi bakarrik izango dira izendatuak, guztira hamasei izanik ere; hiriburu zaharrean, Nantes-en, apezpiku bakarra da bretoia, erregimen frantses zaharrak dituen hamalautatik. Erregek, bere erabaki subiranoaren justifikazio bezala, Frantziako beste eskualdeetan ere Bretoiak izendatzen dituztela dio. Britainiako eliza ez da erreboltatzen. Ez da gauza bera gertatzen, ordea, erregek zergak jaso nahi dituenean, gerrako gastuak estaltzeko bereziki: independentzi gogoak esnatu egiten dira.

Zenbait arazo liskartsuk zipriztindu zuten historia frantsesaren bidea Britainian. Louis XIV.aren erresumaren garaian bereziki: Colbert, Finantzetako superintendenteak, tabakoa, paper tinbratua eta eztaizuzko ontziteria zergapetu nahi izan zituen. Britainiako Estatuak kontsultatzeko obligazioa errespetatua izan ez zenez, zerga horiek legez kontrakoak ziren. Errebolta bat piztu zen 1675ean Rennes-en, baina baita, eta bereziki, bretoieraz mintzatzen zen Britainian ere, non laborari erreboltatuek¹ Kode bat aldarrikatu bait zuten, eskubide feudalen (garai hartako *corvée*, *champart*, etab.en) abolizioa eskatzen zuena jadanik. Konk-Kernev-en (Convarneau) Douarnenez-eko parrokiak “probintziaren askatasunerako elkarrekin bildu” ziren. Erreprezioak botere zentralarekiko erresistentziaren indartzea ekarriko du.

Gatazkak ez ziren amaitu Iraultza bitartean. Britainiako Estatuak eta Parlamentuak beren indarrak elkartu zituzten aurre-

rantzean Batasun-Hitzarmenaren klausulak errespetarazteko erregeren ordezkarien aurrean. 1717. urtearen bukaeran, Britainiako Estatuak, Frantziako erregeri dirua ematea uko egiten bait zioten, deseginak izan ziren eta bere partaideetako batzuk kanporatuak Britainiako komandante nagusiaren aginduz, Frantziako erregeren ordezkaria berau. Britainiaren askatasunen defentsarako Elkarteak, erreboltaturiko hirurogeiren bat noblek gidatuak, Pont-Kaleg-eko markesa deitzen du. Armetan altxatuak bere laguntza eskatzen diote 1719ko urtarriletik Frantziarekin borrokan dabilen Espainiako erregeri. Errebolta berri hau 1720ko martxoan amaitzen da, bere gidari guztiak aizkoraz hil zituztelarik, eta ordudanik askatasun bretoiien martiri bezala kontsideratzen dira.

Pixkanaka, Estatuak zerga-jasotze guztien kontrola berreskuratzen dute. 1735ean, Britainiak bere burua administratzen du. Hala ere, guduskak eta burrukaldiak oso maiz gertatzen dira. Louis XV.ak Estatuekin topo egiten du Zazpi Urteko Gerraren gastuak estali nahi dituenean, eta are gehiago gerra horrek Britainian ondorio tamalgarriak eduki zituenean, frantsesen itsas aurkako politikagatik bereziki. Bestalde, ideologi mailako oposizio edo aurkakotasun batek La Chalotais, Britainiako Parlamentuaren prokuradore orokorraren eta Aiguillon-go dukea, probintziako komandante nagusiaren arteko harremanak mindu eta zartatu egingo ditu. Auzia 1775 bitartean luzatuko da. La Chalotais-ek erlijioso-ordenei erasotzen die; Jesusen konpainia 1762an desegina izango da. Ikasketa-plan berria aldarrikatzen du gaztediarentzat, irakaskuntza laikoarekin eta latinaren lekua murriztuz. Britainia Argien eremuan dago eta laudoriorik sutsuenak jasotzen ditu Entziklopedistengandik, d'Alembert, Voltaire², etab.engandik. Parlamentua desizendatua izango da, ordea, La Chalotais atxilotua eta erbesteratua. Baina erregeren ordezkariak erretiratu beharra dauka, instituzio bretoiak nagusitzen bait dira azkenean.

Oraingo honetan (1788), 1783an amaitu zen Amerikako gerrak sortutako galerak estali nahirik, botere zentralak Frantziako Parlamentu desberdinen erreforma bati ekiten dio. Erreakzioa aski gogorra da Frantziako zenbait eskualdetan eta Britainian batez ere, erresumako probintziarik autonomoenean. Rennes-eko Parlamentuak zatitua izateari uko egiten dio eta "Britainiako probintziaren eskubide, exentzio, salbuespen eta askatasunak" erasan zitzakeen lege orenen kontra deklaritzen da³. Bre-

tainiako noblezia eta burgeseria batu egiten dira, fronte bakarra osatuz. Erresistentzia Rennes-en antolatzen da, gero Errepublikako jenerala izango den Moreau-ren inguruan. Estatuaren finantz batzorde bitartekariak bi mila gizonen kantonamendua bere gain hartzeari uko egiten dio. Britainiako komandante nagusiak erbeste-gutunak bidaltzen dizkie Parlamentuko partaideei. Botherel-go konteak Estatuak ordezkatzeko zituela, probintzian eraturako tropak oposizio-mugimenduari atxekitzen zaizkio. "Ordena publikoaren asaldatzaileak" denuntziatuak izango dira. 1788ko ekainaren 20an erresumako Estatu orokorren bilerarako ideia botatzen da Britainian.

Errebolta lehertzeaz dago. Azkenik, errege-intendenteak ihes egiten du: "Nik eman nitzakeen aginduak ondoriorik gabekoak lirateke. Erabat boteretik gabe aurkitzen naiz, ezbehar posible guztien arriskuan eta erregeren autoritatea errespetarazteko ezintasunean, bizitza galtzeko arriskuan"⁴.

Erregek ez du onartzen ordezkari bat bretoi bat Versailles-en. 1788ko uztailaren 14ean, Britainiako Estatuaren ordezkariak bi hilabetez atxilotuak izango dira — horien artean aurkitzen da La Roverie, gerora *chouannerie* delakoaren sortzailea izango dena. Azkenean erregek amore ematen du, eta Necker ministrariak Parlamentuak berrezartzen ditu, beren eskubide guztiekin.

Bretoiera Iraultzaren aurretik

Iraultza frantsesaren bezperan bretoiera baserriarren eta nekazarien hizkuntza da. Duela aspaldidanik, abandonatua eta zokoratua izan da nobleziaren aldetik lehenik, zeren eta XI. mendearen amaieran frantsesa bilakatzen bait da gorte bretoiaren hizkuntza, Frantzian edota Ingalaterran bezala. Bi dira aldaketa honen arrazoi funtsezkoak: batetik nobleziak hain maiz zapalzen dituen gorte atzerritarrek beren eragina sentierazten dutela eta bestetik Britainiako bi hiri nagusiek, Rennes eta Nantes-ek, zona erromatarrean kokatuak egonik, bretoiera ez dutela ezagutzen. Britainiako azken erreginak, Anna Vreizh-ek, bretoiera ikasteak zertxobait esan nahi du.

Baina bitartean eta XVI. mendea arte, kultur elite bretoi baten artean handiz lantzen zuen bardo galiarren oso antzekoa zen

bertsifikaziorako tradizio zaharra⁵. Mendebaldeko Britainian edo Britainia Beherean, apaizteriak zeregin oso aktiboa jokatzen du bretoiera mantendu eta garatzeko prozesuan Iraultza bitartean. Nahiz eta latina izan erreferentziatzko kultur hizkuntza —ez al zitzairen, bada, Parisen umeei latinez irakurri eta idazten irakasten 1789an?—, bretoieraz mintzatzen ziren jende xeheek ulertu eta estima zezaten eskribauak hizkuntza hori erabili behar zuen.

Antzerkia, oso modan, inspirazio erlijiosokoa da bereziki, Europako mendebalde osoan gertatzen den bezala. Misterioak XVIII. mendea arte antzeztuko dira, Parlamentuak aldarrikatutako debeku guztien gainetik (1714, 1732, 1753). Pieza hauek saindu desberdinen “bizitza” dramatikoak errepresentatzen dituzte, Biblian edota zaldunen elaberrietan inspiratu eta oinarritutako eszenak. Berrehundik gora eskuizkribu gorde eta mantendu dira, eta horietatik zenbaitzuk badute balio literario edo linguistikorik, oroitzapen historiko kolektiboari dei egitez gain —Britainiako irlan egindako iraganari erreferentziak, kontinenteranzko emigrazioari edota Ys hiriaren galerari (*Buhez Santez Nonn* eta *Sant Gwenole*, barne-errimaz osaturiko bertsoekin)⁶ ...

Poesiari dagokionez, bere konposizioen luzera da ezaugarri nabarmenena: *Melezour ar Marv* deituak (Heriotzaren Ispilua), 1519. urteko poema filosofikoak, 3.602 bertso ditu!

1780an, Per ar Bruno-k “Aymon lau anaien Bizitza” izeneko zaldun-elaberri ospetsua itzultzen du (*Buhez ar pevar mab Emon*) 11.330 bertsoetan. Arrakasta handiko lana izango da, XX. mendea bitartean herriak gogoz irakurriko duena. Aipatzeko beste lan bat jatorriz Rosko-koa (Roscoff) zen Kiger-en *Collocou* deituen 150.000 aleren argitalpena da. Bretoiera ikasteko manual bat besterik ez den obra hau hirurogeitamar aldiz berrargitaratu zen 1626 eta 1915 bitartean. “Sainduen Bizitza” (*Buhez ar Sent*, 1752) oraindik ere irakurriagoa izan zen landa-lurretan.

Hizkuntzari zegozkion erudizio-lanak ere argitaratu ziren. XV. mendean inprimategia Britainian sartzearekin batera agertzen da lehen hiztegi hirukoitza, bretoiera/latina/frantsesa. 1464ean Jehan Lagadeuc-ek idatzia, latina eta frantsesa ikasi nahi zuten elizgizonei zuzendua, 1499an argitaratuko da. Beste batzuk agertuko dira jarraian, batez ere XVIII. mendean, Grégoire de Rostrenem-en frantsesa/bretoiera hiztegia, 1732an Britainiako Estatuak finantzatua. Bere eskaintzan zera gogorarazten du

gure kaputxinoak: "Herri guztiek bere hizkuntza zaharra gordezko hainbeste ardura dutenean, gutxiago merezi al du gureak, bere lehen eta hain zaharra den hizkuntza iraun erazteko? 1744ean, beste hiztegi bat, Leyden-en (Herri Behereak) argitaratua, Britainiako Parlamentuko lehen presidenteari eskainia dago: "Edonon, bretoiera hizkuntza ama bezala ikusten da, beste hizkuntzen artean eduki behar lukeen lekuaz eritzirik eman nahi izan gabe; eta bakoitzak, presa handiz, hizkuntza hain zahar honen liburu klasikoak bere liburutegian kokatzen ditu gaur egun". Dena den, ez al da "ahantzura triste eta kaltegarrian ahituz doan hizkuntza bat?". Bere autorea, M. l'A*** (Cillart de Kerampoue) Louis XV. erregeren deklarazio batez pozten da, "apaiz bretoiak aukeratzeraoan, hizkuntza hau ez dakitenak kanpoan uzten dituzenean".

Beste lan batzuk erakunde bretoiek finantzatuak izango dira: bretoiera/frantsesa hirugarren hiztegi bat 1752an eta bi gramatika, hala nola Britainiako zenbait historia.

Autore hauen artean arrazoizko ardura bat agertzen da: idazleek darabilten bretoieraren kalitatearena, hain zuzen. Intelektualek bizi zuten eleaniztasuna eta frantsesak gizarte "altuan" gozatzen zuten ospe handia kontutan hartuz, idazleak beren idazlanak hitz frantsesez josten hasten dira, han-hemenka, snobismo hutsez. Apaiz batzuek, Bretoiei frantsesa irakatsi asmoz, hizkuntza honetako ahalik eta hitz gehien erabiltzen dituzte. G. Kerampuilh-ek dotrina bretoierara itzultzen du (1576) eta hitz bretoia alhora uzten, testuan idatzitako hitz frantsesaren mesedetan, bretoierara hurbildua egon nahiz ez; horrela "puissançz" "gal-loud"en ordez, "invoquemp" (invoquons) "galvemp"en ordez, edota "transgression" "torridigez" hitzaren ordez. Autore ugari gauza beretsua egin zuten, bretoierazko testuan latina sartzeraino. Kervaker-La Villemarqué-k dioen bezala⁷, "bretoiera arrunta arrotz egiten zitzairen hirietako, gazteluetako eta presbiterio edo apaiztegi-tako biztanleei, eta aldatu beharra zegoen". Horrela, "brezhoneg beleg"az hitz egiten da (edo apaizen bretoieraz), sukaldeko latina aipatzen den bezalaxe.

Hiru dira mendebaldeko Britainian aldi berean eta elkarrekin bizi diren hizkuntzak: bretoiera, landa eta hirietako herri-hizkuntza, frantsesa, burgeseriaren eta nobleziaren administrazio-hizkuntza, eta latina, apaizteriaren eta irakaskuntzaren hizkuntza. 1750etik aurrera, latina ez da gehiago hitz egingo eta ez da idatziz ere erabiliko. 1630-1640 inguruan, Villers-Côtterets-eko

erabakia aldarrikatu zenetik (1539) mende bat beranduago, hasten dira akta ofizialak latinetik frantsesera aldatzen Britainia Beherean. Eta interpretari edo itzultzaileen beharra etengabea da administrazioarekiko harremanetan. Pontivy-n, adibidez, bi itzultzailek parte hartzen dute auzitegian Iraultza etorri arte, epaileak lekuko eta akusatuak uler zitzaizkien. Bretoiera ez da jadanik erabilia izango ia irakaskuntz hizkuntza bezala. Merezki du aipatzea Montroulez-ko (Morlaix-eko) emaginaren eskola elebidunaren esperientzia. Bouestard de la Touche⁸, erregeren sendagile ilustratua, frantsesez eta bretoieraz aritu zen obstetrizia irakasten 1773tik 1778 bitartean, eta ez da bretoieraz irakasten duen sendagile bakarra izango. Raulin-en *Traité d'accouchement* (Erditzeko tratatua) bretoierara itzuli zuen, 1774ean Montroulez-en argitaratua izango den testua. Emaginaren lanbidea garatzeko, hiru neurri sozial proposatu izan zituen, erabat iraultzaileak, alferrik izan bazen ere: zerga-salbuespenak senar edo seme zahararentzat, soldata emaginentzat, tituluaren beharra, eta sasi-emaginaren errepresioa. 1791ko irailean, Finisterre-tik diputatu jakobino hautetsia izango da.

Bretoiak Iraultzan

Bretainiako Estatuak errege-botere zentralari aurkeztu ondoren erresistentzia, erregeren aurrean bere eskubideak defendatzen dituen nobleziaren mugimendu orokorraren barnean sartzen da. Burgeseriak —hirugarren estatuak— bere protesta adierazten du nobleziaren pribilegioen aurrean. Ideia berriak ordezkatzeko, gorantz datorren indarra, Diderot-ek eta entziklopedistek eta Rousseau-k bereziki sinbolizatzen duten mugimendu filosofiko oso batek bultzatua. Gizarte-kapa horiek frantsesez pentsatu eta adierazten dira; landetako bretoieradunak eta hirietako herri xumea botere-hartzearen mugimendutik at geratzen dira.

Frantziako erresumaren Estatu orokorren prestakuntzak noble pribilegiadunen eta berdintasun bila doazen burgesen arteko oposizioa areagotu egiten du. Bretainiako Estatuetan lekua dute noble guztiek (900), baina ez ordea beste estamentuek, leku mugatua bait dute apaizteriak (31) eta hirugarren estatuak (49). 1788ko abenduko eta 1789ko urtarrileko hamar egunetako saio-

aldi haietan, Britainiako Estatuetak nobleziak uko egiten dio Estatu orokorretan ordezkariak desberdin hori aldatzeari. Antzerki-kolpea, ordea: erregek aditzera ematen du nobleziak eta apaizteriak elkaturik adina ordezkari eduki ahal izango dituela Hirugarren Estatuak. Noblezia britainiarrak eta apaizteria gorenak⁹ Estatu orokorretatik alde egiten dute. Hirugarren Estatuak eta behe-apaizteriak Versailles-en aurkituko dute Rennes-en ukatzen zaiena.

Bretoiek, 44 burges (abokatuak bereziki) eta 20 elizgizon Elkarte Bretoi moduan antolatuak, lehen hamar asteetan zehar mugimendu iraultzailea bultzatzen dute. Probintziako Estatu orokorrak Asanblada Konstituziogile bihurtzea lortu asmoz borrokatzen dira. 1789ko abuztuaren 4eko gauean, pribilegio feudalak, hamarrena edo ditzima, suntsituak geratzen dira, probintziako "pribilegioak" ezabatuak. Estatu orokorren prestakuntzarako kexu-koadernoetan inork ez zuen eskatzen Britainian bertako estatutuaren desagerpena. Hirugarren estatuaren (edo herri xehearen) eta apaizteriaren diputatuek ez zuten horrelako mandaturik hartu. Behe-apaizteria britainiarrak ez du nahi izango berezitasuna pribilegioarekin berdintzea eta ez du boturik emango. Herri xeheak botua ematen du, baina Britainiako Estatuak berretsiko duten erreserbarekin. Frantziako Asanblada nazionalak Parlamentuen ezabatzea aldarrikatzen du 1789ko azaroaren 3an. Azaroaren 5ean, Britainiako Estatuak ez dira existitu ere egiten. Pellerin-ek, Nantes-eko diputatuak, egun horretan bertan eskatzen du autonomia britainiarraren berrezarpena. Geozetik, guda berri bat hasten da Britainiako Parlamentuan, honek ez bait du onartzen Parisek hartutako erabakia. Parlamentu bretoiaren delegazioko ordezkariak Asanblada nazional konstituziogileari azaltzen dioten bezala: "gure frankiziak eskubideak dira eta ez pribilegioak...".

Mirabeau diputatu frantsesak horrela erantzuten du urtarrilaren 9ko bere hitzaldian: "Bretoiak al zarete? Frantsesek agintzen dute", eta protestatzaile bretoiak atxilotzea proposatzen du. Maury abade frantziarrak Bretoien defentsa hartzen du. "Bi nazioek", frantsesek eta bretoiek alegia, hitzarmen bat sinatu zutela gogorarazten du eta hori errespetatzea komeniko litzatekeela, bestela "Britainia aske legoke, eta ez genuke inolako eskubiderik edukiko probintzia honen gainean".

Herri bretoiak ez du amore eman, ordea, bere instituzio propioak gordetzeko eskubideen defentsan¹⁰. 1790eko urtarrilaren

15ean, Breitainia administratiboki bost departamentutan zatitua izango da. 1790eko otsailaren 13an, Botherel-ek, Breitainiako Estatuetakoko prokuradore orokor sindikoak, Protesta bat zuzentzen dio Louis XVI. erregeri, “nazio bretoiaren” izenean. Protesta horretan “lesa nazio bretoiaren krimenaren erruduntzat” airtortzea errefusatzan du, “hori zinaustea bait litzateke, gure aberria traizionatzea” eta zera ondorioztatzen du: “orain aliatuak garen bezala, xedapen berriek Frantziaren menpean jarriko gintuzkete”.

“Gure eskubideei uko egitearen ondorioz, ez guk onartu eta ezta ere amore eman ez dugun Frantziaren gainerantzekoaren zor amankomunaren partaide bilakatuko ginatete”¹¹. Irailaren 6an, Parlamentuak behin-betiko ezabatuak izango dira.

1791ko udaberrian, Botherel-en hurbileko La Rouerie-k —independentziako gerra amerikarrean parte hartutako koronelak— zuzentzen duen Elkarte bretoiak borroka armatua prestatzen du erakunde bretoiak berrezartzeko. 1793an istripuz hiltzen denean, Cadoudal, gerrila-buruzagia, izango da indar bretoiaren gidaritza hartuko duena. Deskontentamendua handituz doa Breitainian, batez ere erlijioa eta apaizteria kondenatuak zeudelako (Elizaren ondasunen konfiskazioa 1790eko azaroan, eta apaizteriaren eraketa zibilaren botua, honek Iraultzaren ideienenganako fideltasun-zin bati atxekitzea eskatzen duelarik¹²). Apaiz asko gilotinatuak izan ziren. Breitainiako populazioa, guztiz katolikoa¹³, ideia berrietatik urrunduz joan zen. Mugimendu iraultzailea indartu egin zen bienbitartean. Azkenik, *chouannerie*-ak atzera egingo du Bonaparte-ren eta Erromaren artean konkordatu¹⁴ sinatuko denean (1801eko uztailak 16). Cadoudal eta bere hamaika lagun Parisen exekutatuak izango dira (1804eko ekainak 25).

Testu iraultzaileen itzulpen-mugimendua

Iraultzaileek burutu berria zuten erregetza frantsesaren maisu-lana: “atzerritar” deitzen zen probintzia Frantziaren barnean sartzea. Bere nortasun instituzional propioa galduz gero, Iraultza frantsesa bretoiara borrokatzera emango zen aurrerapenaren izenean. Bi pentsamendu-korrante nagusituko ziren “behe-bretoi-

ra hizkuntza” baten existentziak suposatzen zituen arazoei zegokienean. Frantsesik ezagutzen ez zuten Britainia Behereko populazioaren % 90-95 inguruk iraultzaileak uker zituzten, Asanblada Konstituziogilea Konstituzioa eta dekretuak itzuli beharrean aurkitu zen. 1790eko urtarrilaren 14ean agertzen da Asanblada Konstituziogileak testu ofizialen itzulpenari buruz hartutako erabakia: “Botere exekutiboaren ardura izango da Asanbladaren dekretuak hizkuntza desberdinetara itzuleraztea eta behin horrela itzuliak daudela erresumako probintzia ezberdinetara heleraztea”, suposatuz ezen “legea guztientzat berdina eta amankomuna baldin bada, guztien eskura egon beharko duela”.

Bouchette, xedapen honen sustatzailea den flamandarra, horrela mintzatu da: “era honetan edonor libre izango da berak gehien nahi duen hizkuntzan irakurri eta idazteko, eta lege frantziarrak ezagunak egingo zaizkio mundu guztiari”. Finistère-ko direktorioak zirkular bat zuzentzen die departamentu-barrutiei 1790eko maiatzaren 2an beraiek itzultzaileak izenda ditzaten. Montroulez-en (Morlaix-en) Perves izango da aukeratua —maiatzaren 7an— eta Salaun —maiatzaren 10ean— Brest-en¹⁵.

1790eko abenduaren 13an, Finistère-ko direktorioak Jannou eta Guillier-i apaiz errebolatuen azpikeria eta satorkeriei buruzko Aldarrikapen bat itzultzeko enkargua ematen die, 3.000 aleko argitalpena izango duena. Eliza konstituzional berriak eta udal-korporazioek irakurle publikoak sortzen dituzte, mezaren irteeran dekretuak irakurriko dituztenak. 1790eko abenduan, Rostrenen-eko distrituak, adibidez, eginkizun hau abertzale baten eskuetan uzten du, legeak bretoieraz azal ditzan aginduz. Itzulpen-lanak, hala ere, mantso doaz. 1792ko azaroaren 7an, Dentzel-ek txosten bat egiten dio Konbentzio nazionalari. Testuak itzultzeko printzipioa mantendu egiten da, euskara, bretoiera, italiara, alemaniera eta katalanaren kasuei dagokienez. “Morbihan-go, Finistère-ko eta Côtes-du-Nord-eko gure anaiak ez al dira despotaren tronoa iraultzen lagundu gaituztenetakoak?” “Ezinbestekoa da etxe hau (itzulpenak egingo dituen) sortzea hizkuntza desberdin horiek erabiltzen diren departamentuetan berbertan...”, itzulpena bizkortu asmoz. 1793ko ekainaren 20an, osasun publikorako Batzordeak gai honixe buruz deliberatzen du. “Barne-ministraria arduratuko da berehalaxe Itzulpen-Bulego bat sortzeaz, alemanierara, italiarara, bretoierara eta euskarara itzuliko dituen legeak, Konbentzio nazionaleko buletinak, aldarrikapenak eta bestelako akordioak, horiek udal-korporazioetara

zuzenean bidaltzea hizkuntza batean zein bestean beharrezko erizten denean. Eta aipatu itzulpen horiek inprimatuak izango dira eta udal-korporazio txikiak bidaliak argitaratu ondorengo epe ahalik eta laburrenean". 1795eko abenduaren 4ean (II. urteko frimaire-ko 14ean), dekretu organiko batek zehazten du "testu frantsesa beti itzulpenaren ondoan ezarriko dela". Dekretu ugari zabalduko dira Britainian bi hizkuntzetan (dekretu elebidunak) III. urtea bitartean.

Ikusiko den bezala, iraultzaileek bretoierazko itzulpenak hedatu eta zabaltzeko erabakia hartzen dutenean, hizkuntzaren erabilera ez da helburu bat bere horretan. Hizkuntza ez-frantsek oztupo bat suposatzen zuten, eragozpen bat, ideia berriak barreiatzeko. Erresumaren errealitate eleaniztunaren printzipioa ofizialki ezagutua ez izan arren, Iraultzaren lehen aro honetako iraultzaileek bere ideien behikulu bezala erabiltzeko adina pragmatiko izaten jakin zuten.

Argitaratutako bretoieraren kalitateari dagokionez, esan daiteke itzultzaileek bretoieraz idazten zuten XVIII. mendeko idazleak gairitu zituztela. Beren testuetan ulermena eragozteko besterik ez dakarten alferrikako hitz frantses piloak sartzen saiatu ziren. Ahozko hizkuntzaren eta hizkuntza idatziaren arteko zanga ikaragarri bihurtzen da. Itzultzaileek, bestalde, ez dute inolako sormenik erakusten lexikoari dagokionez, frantsesaren kasuan gertatzen denaren alderantziz hain zuzen ere.

Iraultza eta eskola-elebitasuna

Bretoiera bitarteko lagungarri bezala soilik hartzen da irakasuntzan: 1790eko maiatzaren 14eko dekretuak, bretoierara itzuliak, Britainia, Altsazia eta Euskal Herriko irakasle elebidunei dagokien soldata-gehikuntza bat aipatzen du.

1792ko azaroan, Irakaskuntza publikorako Batzordea artikulua gehigarriak proposatu beharrean aurkitzen da frantsesa ulertzen ez duten Errepublikako hiritarrentzat. Dekretu baten 3. artikuluan zera aurreratzen da: "hizkuntza berezi bat mintzatzen den eskualdeetan, frantsesetik irakurri eta idazten irakatsiko da; heziketaren bestelako atal guztietan irakaskuntza frantsesetik eta bertako hizkuntzan aldi berean egingo da, ezagutza beharrezkoak

berehala zabaltzeko". Bestalde, "bi hizkuntzetan irakasteko ardura edukiko duten hezitzaileek jasoko duten gehikuntza berbera izango litzateke Euskal Herrian, Britainian eta Rhin Garai eta Beherean, eta gehikuntza hau 200 liberatakoa litzateke"¹⁶. Azkenik, hizkuntzen aurkako oposizioa gogorregia suertatu zen. II. urteko messidor-eko lean (1794eko ekainak 19) erabakitzen da "lehen mailako eskoletako hezitzaile guztiak hizkuntza frantsesean irakatsiko dutela", bi hezitzaile izendatzea proposatu zen eztabaida baten ondotik hartutako erabakia hain zuzen, hezitzaile bat frantsesarentzat eta bestea "mintzaturiko hizkuntza atzeritarrentzat".

Iraultzaileak saiatu ziren heziketak zekartzan arazoez pentsatu eta eztabaidatzen, baina martxan jarri ez ziren 25 heziketa-proiektuez gain, ez zen ezer zehatzik irten 1791 eta 1799 bitartean.

Nola zabaldu ideiak Britainia Beherean modu eraginkor bidez¹⁷? Ahozkoari erreferentzia eginez. Paper hegalarrietako abestiak (gure bertso-paperen gisako zerbait) ikaragarritzko arrakasta eduki zuen. Nekazariak (populazioaren % 90etik gora osatzen zutenek) ez zuten ia irakurtzen, esan nahi bait da, askotan ez zekiten irakurtzen ere. Abesti berriak gertakariarekin batera doaz. Iraultzaren kontrako abesti-mordo handia bildu du Durand apezak eta *Ar Feiz hag ar Vro* (Fedea eta herria) aldizkarian argitaratuak izan dira. Iraultza bretoieraz abesten da: Frantziako errege hirukoloretako bandera onartzen du, horixe da "erregeren eta nazioaren ohoretan sortutako abesti berriaren"¹⁸ gaia: "gora gure errege Louis, herriari askatasuna ematen diona", "prest gaude gure odola isurtzeko gure erregeren alde"; gainera "hogei milatik gora dira Nazioari zin egin dioten apaizak" eta apaiz errebolatuei mehatxuak zuzentzen zaizkie... Beste abesti batek Montroulez-eko seme baten garaitzapenak ospatuko ditu, Moreau jeneralarenak hain zuzen¹⁹, honentzat Austriako enperadorea gainditzea ume-jolas bat besterik ez bait zen izan, bere kanpanjole (kainoilari) eta dantzariarekin (bere tropekin). Dantzan egin beharra zegoen (*fest-noz* batean bezala) edota bestela hil. Eta "Errepublikak garaituko da mundua bizi den bitartean".

Frantzia Bata eta Ezin-zatituaren eta bretoieraren arteko bateraezintasun biologikoa

Errepublikari bretoieraz kantatzea mingarri gertatzen zizaien Parisen zentralisten korronteari, hauentzat hizkuntza horrek, existitze hutsगतik, beren Frantzia bata eta ezin-zatituaren

idealarentzat arrapostu bizi-bizia suposatzen bait zuen. “Ez dago jada Bretoirik, ez dago Frantsesak besterik”. Lekukotasun kontrastak, ordea, txundigarriak ziren. Arthur Young, agromomo ingelesak, bere sentimendua ematen digu *Travels in France, 1787-1789* lanean: “Bretainia Beherean sartu naiz, eta bapatean beste herri bat dela ohartu naiz”. 1780an, Aymon de Franquières-ek²⁰ dioen bezala, “hiri handietatik kanpora bretoiera jakin ezean ezin elkar ulertu daiteke”. 1794ean, Kastell-Nevez-ar-Faou herrian, “frantsesez erraztasunez mintzatzen zen ezezagun bat” etsaitzat hartzen zuen herri xeheak, Cambry-k dioskun bezala²¹.

Erabaki politikoak hartzeko boterea gero eta gehiago zentralizatzen duen Parisen begietarako, frantsesa hitz egin beharra dago Frantses on izateko.

Mirabeau-k “banandutako herrien bilkura osatugabeko bat” bezala aurkezten du erresuma frantses zaharra. Eta komunitate berri bat eraikitzeko beharra aldarrikatzen du, nazio frantsesa hain zuzen.

Talleyrand apezpikuak, garai bateko Erregimen Zaharrean irakaskuntz arazoak apaizteriaren aurrean behin eta berriz salatu zituenak, honela dio 1790eko irailaren 10ean: “Konstituzioaren eta legeen hizkuntza denei irakatsiko zaie lehen mailako eskolatan”. Frantsesaren erabilera unibertsalatu beharra dago hezitzaileari esker. Barère-ren erantzuna hau da: “ez ote da hobe izango gure hizkuntzako hezitzaileak sortzea hizkuntza atzerriar bateko itzultzaileak baino?”.

Bretoiaren oztopo nagusiak ondorengo biok dira: 1. “atzerriar ideia iraultzaileen hedapenerako balio ez dezakeen hizkuntza bakarra” izatea; 2. “ez du balio frantsesaren ikaskuntzarako”, ez bait da jatorri latinoa duen hizkuntza.

Osasun publikorako Batzordearen izenean, II. urteko pluvioseko 8an (1794eko urtarrilak 27), hizkuntzei buruz egindako txostenean garatuko du Barère-k, batere berria ez den chauvinismo linguistikoaren azentuekin, “Europako hizkuntzarik ederrenaren” nagusitasunaren ideia, frantsesa, “gizonaren eta hiritarraren eskubideen hizkuntza”, bretoiaren, euskararen, alemanieraren (Altsazian) eta italiaren (Korsikan) barbarie eta arruntkeriaren aurrean, Barère-k diktadura linguistikoa goratzen du askatasunaren izenean, zeren eta “hiritarrak, herri aske baten hizkuntzak bat eta berdina izan behar bait du guztientzat”, are

gehiago kontutan hartzen badugu “federalismoa eta superstizioa behe-bretoieraz mintzatzen direla; Errepublikaren emigrazioak eta gorrotoak alemanieraz hitz egiten duela; kontra-iraultza italiaraz mintzo dela eta fanatismoa euskaraz. Apur ditzagun bada kalte eta akatsezko tresna horieko”²². Dei gogor honen ondorioz, Konbentzio nazional frantziarrak Batzordearen proposamenak onartuko ditu: lehen artikulua “Dekretu hau argitaratzen den egunetik hamar eguneko epe batean frantses hizkuntzazko hezitzaile bat ezarriko da Morbihan, Finistère, Côtes-du-Nord, Ille-et-Villaine eta Loire-Atlantique departamentuetako komuna landatar bakoitzean, bertako biztanleak behe-bretoiera izeneko hizkuntzan mintzatzen bait dira”.

Sei hilabete beranduago, Konbentzioak Grégoire txostena ezagutzen du, patois deituak suntsitu eta hizkuntza frantsesaren erabilera unibertsalizatzeko beharrez eta horretarako bitartekoez ari dena. II. urteko prairial-eko 18a zen (1794eko ekainak 6). Hizkuntzaren mailatik —“nazio batek berezkoa duen mintzaira”, Akademiaren Hiztegiaren arabera, bere 1762ko edizioan— bretoiera, euskara,... patois bihurtzen dira Frantziako eta Afrikako kolonietako beste hogeitamarrekin batera. Hizkuntz borroka berriro ere deklaratu da “sei milioi frantsesen aurka”²³, batez ere hizkuntza nazionala ezagutzen ez duten nekazariak”, horrela “ahalik eta lasterren Errepublika bata eta ezinzatituaren barnean askatasun-hizkuntzaren erabilera bakar eta aldaezina kongsakratzeko”. Grégoire-k Iraultzaren hasieran martxan jarritako itzulpen-politika gaitzetsi egiten du, “guk debekatu nahi ditugun dialektoen existentzia luzatzea bait litzateke, eta oraindik ere erabili behar badira, izan dadila herriari bertan behera utz ditzala esateko”. Frantsesa armadan eta udal-korporazioetan erabiltzea, komunikabideen garapena, frantsesez idatzitako liburuskak han-hemen zabaltzea, leku-izenak aldatzea, etab., horra hor frantsesketa-politika baten markoan sartzen diren hainbat neurri, eta “zergatik ez eskatu senar-emazte berriei hizkuntza nazionala irakurtzen, idazten eta mintzatzen badakitela frogatzea?”. Hizkuntza frantsesaren nagusigoaren aldekoak gailentzen dira eztabaidetan. Irakaskuntz proiektu berri baten eztabaida bitartean III. urteko Vendémiaire-ko 28 eta 29an (1794eko urriaren 19 eta 20), artikulugai batek zera estipulatzen du: “Hizkuntza berezi bat mintzatzen den eskualdeetan, irakaskuntza aldi berean egingo da bertako hizkuntzan eta frantsesez, denbora gutxi barru bai bata zein bestea erabilera arruntekoak gerta daitezkeen hiritar guztientzat”. Azkenik, frantsesketarako bitarteko la-

gungarri bezala erabilitako hizkuntzen erreferentzia ezabatua geratzen da. Frantsesa derrigorrezkoa eta eskusiboa izango da eskola guztietan.

Iraultzaileek eskola-sistema zaharra desegin ondoren beste sistema berri bat ezartzea lortu ez bazuten ere, beren asmoak 1880tik aurrera gauzatu dira²⁴.

1794 izan zen urte gakoa Frantziako politika linguistikoaren kontzepzio berrian. Hizkuntz diktadura iraultzailearen kontzepzioan beste osagai bat zera izango da: "ekintza publiko guztietan Errepublikaren mintzaira hizkuntza atzerritarren" ordez inposatzea. Distrituko komisarioek hizkuntza horien erabilera publikoa salatzen dute, e. b. nederlanderak Frantziako Iparraldean, eta zaltzarik gabe "ez Morbihan-go departamentua eta ezta Finistère-koa ere ez dira jokabide finaren adibiderik egokienak, behe-bretoieraren erabilera dela eta". II. urteko thermidor-eko 2ko (1794eko uztailak 20) Merlin dekretuak frantsesa ez den beste edozein hizkuntza erabiltzea debekatzen du²⁵: "ezein eskritura publiko ezingo da, Errepublikako edozein zatitan dela ere, frantsesez besterik idatzia izan (...), ezingo da inolako aktarik burutu, pribatua izanik ere, ez badago frantsesez idatzia. Funtzionario edo ofizial publiko orok (...), bere eginkizunen harian, frantsesa ez den beste edozein mintzaira edo hizkuntzatan sortutako hitzeko prozesurik egin, idatzi edo sinatuko balu, polizi tribunalaren aurrean salatua izango da (...), sei hilabeteko gartzelaldira zigortua eta desizendatua".

Nazio bretoiaren instituzio autonomoak hautsi ondoren, Iraultza frantsesak gogor erasoko dio bretoiari, "arrazoiaren haurtzarora eta aurreritziaren zahartzarora luzatzen duten hizkuntza arrunt eta zabar" horietako bat, "beren asmo kontra-iraultzailearen arrakasta gure (frantses) hizkuntzaren ezjakintasunaren gain oinarritzen zuten maltzurrek" erabiltzen zituzten "hizkera barbaro" haletako bat (Grégoire). "Hizkuntza feudalez" eta "hizkuntza esklabuz" osatutako Frantzia eleaniztun baten errealitatea ez dator bat Gizakiaren eskubideen eta Askatasunaren Frantziarekin. Espazio politiko berri bat, erakunde berri bat, Nazioa, sortzeak —bestela esanda, bere interes propioen eta berrikitan eskuraturako pribilegioen mesedetan burgeseria gidatzen dakien herri iraultzailea sortzeak— Estatu frantsesaren kontzepzio linguistiko bat sorterazi du, pixkana pixkana. Atzerritar bezala jotzen diren beste herri batzuen (Bretoiak, Euskaldunak, Korsiarak edota Altsaziako Alemaniarren, esate baterako) nazionali-

tate-zeinuak kondenatuak izango dira. Errepublika “bakarra eta ezinzatitua” da. Hizkuntza frantsesa “hizkuntza nazionala” deklaratu da, argiaren eta arrazoiaren hizkuntza, “hizkuntza unibertsala”. Hegemonia ofiziala aurrerapenaren eta askatasunaren garantia da. Frantsesa nagusierazteko bilaketa hau izan da Frantziako Erresumak Villers-Côtterets-eko ediktuaz geroztik aurrera eraman duen asimilazio-politikaren osagai funtsezko eta eten-gabeetako bat, hain zuzen ere.

1789ko Iraultzaren oinordeko izpiritualak

Estatu/Nazio frantsesaren hizkuntz nazionalismoa jaiotzeko ondorengo berrehun urteetan zehar, ez da ia eboluziorik egon hizkuntza “atzerritarrak” onartzearen alde, politika-gizon frantsesen artean. Ideologia iraultzaileak behin eta berriz ernatutako oinordekoen belaunaldientzat bretoiara eraitsi eta suntsitu beharreko etsaia izango da beti. Auguste Romieu, Kemperle-ko sub-prefektuak, hau dio 1831n: “Britainia Beherea aparteko eskualdea da, ez Frantzia inola ere. Hiriak salbu, gainerantzekoa erregimen kolonial moduko baten azpian jarri beharko litzateke. Eta ez diot inolako gehiegikeriarik.” 1846an, Côtes-du-Nord-eko prefektuak zera idazten dio Sant-Brieg-eko apezpikuari: “Normalean dotrina eta otoitzak bretoieraz irakasten dira. Eta hori hutsune handia da. Britainia Behereko gure eskolen helburu berezia bretoiaren ordezkari hizkuntza frantsesa ezartzea bait da”. Hizkera berbera zerabilten, urte berean, Euskal Herrian. Pirinio apaletako prefektuak antzeko hitzak darabiltza: “Gure eskolek Euskal Herrian helburu bat dute, hizkuntza frantsesak euskara ordezkari”. 1905ean, Hezkuntz ministroari Barère eta Talleyrand-en tonu iraingarri eta kalumniosoa berrartuz²⁶, honela dio: Zer da, bada, bretoiara?: “beste garai bateko erlikia barbaro bat”. Bretoiek hizkuntza unibertsala onartzeko duten espontaneitate eskasaren aurrean, Carré inspektoreak²⁷ zera deklaratu du garai berean: “Frantsesak behar dira Bretoiak frantsesteko, ez bait dira beraiek bakarrik frantsesteko.” Beste Hezkuntz ministroari batek, printzipio iraultzaileei zintzo mantenduz, inolako zalantzarik gabe zera baieztatu du: “Frantziako batasun linguistikoaren mesedetan, bretoiak desagertu egin behar du”. 1989an, Michel Debré jaunak, de Gaulle jeneralaren ministroari, Aka-

demia frantsesaren partaide bihurturik, bere kideen aurrean aitortzen du hizkuntza "erregionalak" direla "barruko etsaiak", aberriaren traizioaren ideiarri erreferentzia eginez...

Hizkuntz ideologia frantsesaren taulak Britainia mapa administratiboetatik desagertarazi eta bere hizkuntza nazionala baztertu eta ezabatzeko beharrezana teorizatu zuen Iraultza baten oroitzen gloriosoetan finkatua dirudi.

Bretoiara biharko egunean Britainian ofiziala izan dadin eta gutxienez frantsesarekin berdintasunean, beharrezkoa litzateke iraultza linguistiko bat, asimilazio-politikari atzera egin erazteko eta hizkuntza "Heriotza moteleko Gaztelutik" askatzeko²⁸. Horik urrun gaude itxuraz. 1981eko urriaren 8an, Finistère-ko Hezkuntza nazional frantseseko bi inspektorek azpimarratzen zuten, Diwan elkartearentzat —Ikastolen baliokide xume eta apala, 33 eskola eta ikastetxe bat bretoierraz— Pont-'n-Abad-en bretoierraz lehen mailako eskola bat irekitzen zela eta egindako txostenean, aro iraultzaileko testu hautsez betetakoak ere ez zirela errespetatzen. II. urteko Vendémiaire-ko 30eko (1793ko Urriak 21eko) dekretuak zehazten duenez, "hezkuntza-etxe amankomunetan" umeei "hizkuntza frantsesa hitz egiten, irakurtzen eta idazten ikasten dute"²⁹.

Euskaratzailea: *Jabier Agirre*

R. T.

¹ Bada *gwerziou* deituen tradizio bat, kantu historikoak, XIX. mendearen hasieran bildu eta Kervaker-La Villemarqué-k *Barzhaz Breizh* titulupean 1839an argitaratuak. Bertako herritarrek, Finistère-ko Mendietako eskualde-etaoak bereziki, behin eta berriz erreboltatu ziren 1490ean, 1585, 1675, 1790 eta 1794ean. Eta kantu bretoi horiek ez dira borrokaren oroimena soilik, baita borrokarako deia eta eragina ere.

² La Chalotais-en ikasketa-planak ez du kontutan hartzen bretoierraren existentzia, hizkuntza erabat bazterteraino. Bestalde Voltaire-k modu honetan erantzuten dio La Chalotais-i: "Eskertzen dizut ikasketa laborariaren artean debekatu izana" (1763ko otsailak 28). Rousseau-k *Emile*-ren I. liburuan dioen bezala, "behartsuak ez du heziketaren beharrik".

³ M. de Mauny: *1532-1790, les Dessous de l'union de la Bretagne à la France* (Paris, France Empire, 1985).

⁴ J. Martray: *La Bretagne dans la Révolution française* (Paris, France Empire, 1985).

⁵ Abeozon: *Hol lennegezh kozh* (Brest, Al Liamm, 1962).

- ⁶ G. Le Menn: *Histoire du théâtre populaire breton, 15e - 19e* (S. Brieg, Skol, 1983).
- ⁷ Kervarker: *Essai sur l'histoire de la langue bretonne* (S. Brieg, Prud'homme, 1847).
- ⁸ H. Stofft: "L'école des sages-femmes de Morlaix", in *Histoire des sciences médicales*, t. XVII (1983).
- ⁹ Apaizteria gorenaren pertaideak nobleziaren artetik hautatuak izango dira.
- ¹⁰ Soboul historialari marxista frantziarrak aitortzen duen bezala, "XVIII. mendean nazio bretoaia ongi bizirik zegoen errealitatea zen oraindik", bere legeekin, bere tradizio historiko eta bere hizkuntzarekin. Ikus *La Révolution française*, (106. or.), Paris, Editions Sociales, 1988ko berrargitalpena.
- ¹¹ Bretoiek 12 txanponetako zergak ordaintzen zituzten, Languedoc-en adibidez, biztanleko 24 ordaintzen ziren bitartean.
- ¹² Chouanneria, hasiera batean autonomista La Rouerie-rekin, erresistentzi mugimendu bat izan zen bereziki, apaizek eta bere ondasunak galdu zituen nobleziak bultzatua. Errepublikak aldarrikaturiko soldaduskaren aurka jarritako Nord-Finistère-ko nekazarien eta Conclaux jeneralaren gizonen arteko guduak izan ziren Lan Inizan (1826-1891) apaizaren inspirazio-iturria. Bere liburua, *Emgann Kergidu* (1793ko martxoan, Kergidu-ko gudu), 1877an argitaratua, bretoiera aberatsean dago idatzia, "brezhoneg beleg" delakoaren (apaiz-bretoiera edo bretoiera frantsestuaren) iragana edo historia hausten duena.
- ¹³ Britainiara chouanneria borrokatzera etorria (bereziki 1795eko ekainean emigranteak Kiberen-en (Quiberon) egindako lehorratzean), Hoche jeneral errepublikarrak bretoieraz idatzitako affiche ugari ezartzeko agindu zuen.
- ¹⁴ Apaizek berritoe era bretoiera erabil dezakete. 1806an, Estatuak "dotrina bakarra" bretoierara itzultzea baimentzen du (ordurarte elizbarruti bakoitzeko itzulpen desberdin bat bait zegoen).
- ¹⁵ Dekretuen itzulpenak Kemper-eko Artxiboetan gordetzen dira.
- ¹⁶ Elebitasunaren ideiak egin zuen hala ere bere bidea, Tangi Ar Yaouank-ek (1759-1811) VIII. urtean frantsesa bretoieraren bitartez ikasteko obra bat argitaratu bait zuen. Bere esenplua beste autore askok jarraitu zuten 2. Mundu-Gerraren bezperaraino.
- ¹⁷ Hurault, Kemper-eko bikario nagusi konstituzionalak lehen bretoiera/frantsesa egunkaria argitaratzea pentsatu zuen. 1792an, Gérard Aitaren Almanakea, nekazariei zuzendua, Morbihan-en itzulia izan zen. 1789ko urtarrilean, "Nobleziaren" manifestua argitaratu zen, 7.000 ale frantsesez eta 3.000 ale bretoieraz.
- ¹⁸ *Chanson nevé en enor d'ar roue ha d'an nation*, Morlaix, 1790eko urriak 7, Y.F. Denmat maisuaren begiradapean, lehen inpresioa Morlaix-en.
- ¹⁹ Jean-François d'Erm bardo jakobinoak bretoiera erabiltzen du bere ideia iraultzaileak sustatu eta zabaltzeko, adib. "Triumphu ar general Moreau, guindic eus a Vontroulez, general arme ar Rhin". Moreau jeneralak (1763-1813), jatorriz Britainia Beherekoak, patu nahikoa bitxia eduki zuen. Frantziaren alde borrokatu zen Italian eta Alemanian. Bonaparte-ren etsaia zen eta chouanneria bretoaia eta Cadoudal sostengatu zituen. Amerikan bizi izan ondoren, armada errusiarraren tropetan hil zuten Frantziaren kontra borrokatuz.

- ²⁰ Ikus F. Brunot: *Histoire de la Langue française*, 7. bolumena (Paris, A. Colin).
- ²¹ Cambry: *Voyage dans le Finistère en 1794 et 1795* (Paris, VII. urtea). Iraultzailer honen dienez: "izugarrikeria da Bretoien, Zelten hizkuntza baztertu eta suntsitzea, mundu zaharreko medaila edo dominarik zaharrena".
- ²² Hain zuzen ere, azpikeria kontra-iraultzailerik arrisksucnak eta errepresio-rik gogor eta odoltsuenak ekarri zituztenak, frantsesez hitz egiten zuten lurraldean gertatu ziren. Vendée-ko gerrak (1793-1795) 100.000 hildako ekarri zituen.
- ²³ 1809an, Napoleon-en Inperiopean, Coquebert de Montbret-en (Barne-ministraritzako estatistika-bulegoaren) inkesta ofizial batek erakusten zuenez, Finistère, Côtes-du-Nord eta Morbihan-go hiru departamentuetako 1.385.936 biztanleetatik 985.558 bretoieraz mintzatzen ziren.
- ²⁴ Jules Ferry-k irakaskuntza derrigorrezkoa, doanekoa eta frantses hizkuntzan egingo du, baita hizkuntzaz bereziak diren eskualdeetan ere.
- ²⁵ Bi mende geroago, 1975ean, testu berri bat berrito baieztatzera dator frantsesaren monopolioa eta beste hizkuntza guztien (ingeleza eta hizkuntza "erregionalen") eskusioa bizitza publikoan eta enpresa-alorrean (kontabilitatea, etab.).
- ²⁶ Hizkuntzak, "dialekto ustelduen multzo hori, feudalismoaren azken aztarna, desagertzera behartuak" (Talleyrand, 1790eko irailak 10).
- ²⁷ Bretagnia erabili zuen bere "Méthode pratique de langage et de lecture" esperimentatu eta frogatzeko leku bezala, 1922an Madagaskar eta Indotxinara eramanez aurretik. Ikus M. Guieyette, azpian aipaturiko obra.
- ²⁸ M. Guieyette: *La langue bretonne* (Kemper, Nouvelles Editions bretonnes, 1936).
- ²⁹ 8. artikulua horrelaxe bait dio: "Errepublikako eskualde guztietan irakaskuntza ez da frantsesez besterik egiten". 5. artikulua ihes egin dio ikuskaitzaileen arretari; bertan adierazten denez, mutikoei "heziketa militarra" eman behar zaie.